

این مقاله با هدف شناسایی بررسی مبانی اصلی ارتباط فرزندان با والدین از دیدگاه فقه اسلامی تنظیم و در آن تلاش گردیده تا به این سوال پاسخ داده شود از دیدگاه فقه اسلامی چه مبانی اصلی ارتباط فرزندان با والدین وجود دارد؟ تحقیق از نوع تحقیقات توصیفی و روش به کار رفته کتابخانه بوده است. ابزار به کار رفته در جهت جمع‌آوری داده‌ها فیش و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش تحلیل محتوا انجام شده است. از مهم ترین نتایج این مطالعه می‌توان اشاره نمود، ارتباط فرزندان با پدر و مادر از مهمترین جنبه های ارتباط اجتماعی است. فرزندان نیز در قبال والدین مسئولیت خطیری دارند. از آنجا که پدر و مادر واسطه فیض الهی به فرزندان هستند و رضای خدا در رضای ایشان است و احسان به والدین در قرآن در کنار عبادت خدا واجب شمرده شده است. پژوهش حاضر مبانی اصلی ارتباط فرزندان با والدین با استناد به منابع فقهی کتاب سنت روایات و عقل را تبیین می کند با بیان احکام فقهی برگرفته از این مبانی می توان برای گسترش و نهادینه کردن ارزش های اصیل دینی در ارتباطات خانوادگی و برطرف کردن معضلات و آسیب های موجود در خانواده گام برداشت. مبانی اسلام برای تنظیم رابطه فرزندان با پدر و مادر با محوریت احسان به والدین و اطاعت از آنان ترسیم شده است. احسان در حال حیات شامل احترام، ادب، مشورت، مراقبت در کهنسالی، رفع حوائج ضروری و وجوب نفقه است. احسان بعد از مرگ شامل انجام قضای نماز و روزه، حج و ادای دین و بدهکاری، وصیت والدین است. وجوب اطاعت از پدر و مادر، مقید به عدم مخالفت با شرع است.

کلیدواژه: اطاعت، احسان، فقه اسلامی

مقدمه

^۱. طلبه سطح دو حوزه علمیه خاتم الاوصیا (عج)

خانواده از مهمترین محیط های شکوفایی استعدادهای فرزندان است و روابط والدین با آنها عنصر اساسی رشد و تربیت فرزندان در تمام ابعاد وجودی آنهاست. انسان در راستای رحمت و محبت خداوند به کمال می رسد که این کرامت انسانی را به دنبال دارد. اگر شخص مورد محبت افراد خانواده قرار گیرد احساس امنیت و ارزشمند بودن می کند؛ از این رو عزت نفس می یابد که نتیجه آن آبادانی جامعه خواهد بود. انسان کریم با اعضای خانواده خود رابطه ای صمیمی دارد و ارتباط و وظیفه خود را نسبت به اعضای خانواده دو سویه و متقابل می داند. قرآن برای استحکام بنای خانواده به جهت تحقق و استمرار آن وظایف و آدابی را برای فرزندان لحاظ نموده است که بدون رعایت آنها فرزند نمی تواند به سمت خداوند متعال تقرب جوید. ضرورت های بحث در موضوع حاضر عبارت است از مشکلاتی که از ناآگاهی برخی والدین و فرزندان بر حدود و فرامین واجب اطاعه پدر و مادر ناشی می شود و باعث شده که برخی از والدین پا را از حق خود فراتر نهاده و آزادی و اختیار فرزند را در امور شخصی سلب کنند. این مشکل در تصرف در اموال شخصی انتخاب همسر انتخاب شغل و محل تحصیل علم نمود بیشتری می کند. در مقابل بسیاری از فرزندان هیچ مسوولیتی نسبت به والدین احساس نمی کنند به طوری که به نیازمندی های آنان توجه ندارند. موضوع اطاعت و ارتباط با والدین به ویژه پدر، موضوعی عرفی بوده که از دیرزمان وجود داشته است و فرمانروایان و دانشمندان جوامع برای آن محدودهای متناسب با سیاست و دیدگاه هایشان قائل می شده اند. حتی احترام و اطاعت از پدر و مادر در ادیان قبل از اسلام از جمله یهود نیز به چشم می خورد و در سیره بسیاری از پیامبران می بینیم که با والدین خود چگونه با مهربانی برخورد می کنند. این نشان می دهد حتی قبل از ظهور اسلام و عدم تشریع حکم اطاعت، این مساله به صورت فطری و غریزی در بشر وجود داشته است. زمانی که خاتم النبیین(ص) نیز از جانب خداوند به پیامبری مبعوث شد؛ احترام و اطاعت از پدر و مادر را در کنار توحید قلمداد کرد و عدم اطاعت از والدین را در کنار شرک قرار داد و بعد از آن پیامبر اکرم (ص) و معصومین (ع) حکم اطاعت و حدود آن را مشخص کردند که اطاعت از امری که معصیت خدا در آنست جایز نیست. مطالعات انجام شده پیرامون مبانی اصلی ارتباط فرزندان با والدین از دیدگاه فقه اسلامی از تنوع نسبتا زیادی برخوردارند که به اختصار به تعدادی از آنها اشاره می گردد. حجتی(۱۳۸۸) در تعریفی تحت عنوان اسلام و تعلیم و تربیت، قائمی (۱۳۷۸) در مطالعه ایی تحت عنوان زمینه تربیت پرداخته اند. مطالعات انجام شده عمدتا متمرکز بر اهمیت تربیت، چگونگی تربیت صحیح، وظایف

والدین، زمینه های تربیت، روش تعلیم و تربیت اسلامی بوده و کمتر به بحث پیرامون مبانی اصلی ارتباط فرزندان با والدین از دیدگاه فقه اسلامی پرداخته شده است. با عنایت به موارد فوق در این مطالعه تلاش می گردد تا به این سوال پاسخ داده شود که از دیدگاه فقه اسلامی چه مبانی اصلی در ارتباط فرزندان با والدین وجود دارد؟

راه کارهای فرهنگ سازی ارتباط بین فرزندان با پدر و مادر

بعد از شناخت مبانی غنی اسلام در ارتباط والدین و فرزندان برای حل معضلات خانوادگی باید برای پیاده کردن آن در متن زندگی گام برداشت مهمترین مسئله فرهنگ سازی است که از کانال های مختلف قابل اجراست مانند خانواده، رسانه، نهادهای مرتبط با خانواده مثل مهد کودک، آموزش و پرورش پدر و مادر اولین و مهم ترین الگو برای فرزندان هستند. توحید محوری در همه اعمال تقویت مبانی دینی ارائه الگوی عملی برای فرزندان با احسان پدر و مادر به والدین خود ایجاد رابطه انس و اظهار محبت و عطفوت بین پدر و مادر و بین والدین و فرزندان توکل به خدا، صداقت، تفاهم، قناعت و ساده زیستی امید در همه مراحل زندگی، صبر، در برابر ناملایمات زندگی اموری هستند که انسان را یاری می کنند.

مبانی ارتباط فرزندان با پدر و مادر

اصول و مبانی کلی در ارتباط فرزندان با والدین در فقه مطرح شده است. قبل از بیان مبانی تذکر این نکته لازم به نظر می رسد. عنصر حاکم بر تمام مبانی خدامحوری است. فرد مؤمن در همه اعمال و رفتارش باید خدا را در نظر داشته و برای جلب رضایت او و رسیدن به تکامل و قرب الهی تلاش کند. خدا خالق بشر و همه موجودات هستی است. تمام مخلوقات در وجود و بقا، وابسته به ذات احدیت هستند. خداوند بر انسان ولایت دارد و اطاعت و رضایت او لازم است. اطاعت از پدر و مادر هم از فرامین الهی است، اما محدود به اینکه مخالفت با امر پروردگار نشود. ارتباط متقابل بین والدین و فرزندان نباید با مصالح مهمتر معارض شود. در صورت دعوت پدر و مادر از فرزندان به شرک، ترک واجبات و یا انجام محرمات باید امرالهی مقدم شود و اطاعت از والدین در این گونه موارد جایز نیست. در آموزه های دینی، تعالیمی برای روابط انسان با خدا، با انسان های دیگر و جامعه مشاهده می شود. در روابط با انسان های دیگر توجه خاصی به ارتباط با والدین شده و احکامی درباره آن صادر شده است. برای اصلاح روابط، شناخت مبانی اساسی این احکام در حوزه های مختلف و تبیین دستورات الهی انسان را یاری می کند. مهمترین مبانی فقهی در این بحث احسان به پدر و مادر و اطاعت فرزندان از آنها ست.

۱- احسان به والدین

حسن به معنای زیبایی و نیکویی است. احسان مصدر باب افعال به معنای نیکو قراردادن چیزی است. در اصطلاح به هر عملی که عقل و شرع آن را نیک بداند و نسبت به غیر انجام دهند، احسان گفته می شود.^۱ این معنا با توجه و دقت در روایات به دست می آید مانند کلام معروف امام علی (ع) در رابطه با احسان. «فی کل معروف احسان»^۲ مراد از معروف، هر کار پسندیده از نظر عقل و شرع است. بنابراین، هر عملی که از نظر عقل و شرع نیکو شمرده شود و نسبت به غیر انجام پذیرد احسان است. در لسان برخی آیات و روایات از احسان به والدین تعبیر به بر والدین شده است. بر در لغت و اصطلاح به معنای احسان است. بر در لغت به معنای صدق، طاعت، اصلاح و اتساع در احسان است. بر به والدین به معنای احسان و مهربانی و ارتباط نیکو با آنهاست.

۱-۱ وجوب احسان از نظر نقل

خدمتگزاری و احسان به پدر و مادر از اوصاف موحد واقعی است. در آیات متعدد، احسان به پدر و مادر در کنار توحید و نهی از شرک بیان شده است.

۱-۱-۱ آیات

اول) امر به احسان

«اعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا، و خدا را پرستید و هیچ چیز را همتای او قرار ندهید و به پدر و مادر نیکی کنید»^۳ اهمیت مسئله تا حدی است که خدای متعال وجوب نیکویی به والدین را بعد از وجوب پرستش خود و نهی از شرک قرار داده است.

دوم) وصیت الهی به احسان

« ما به انسان توصیه کردیم که به پدر و مادرش نیکی کند.»^۴ در این آیه احسان به والدین به صورت وصیت الهی مطرح شده است.

^۱ ابن منظور، لسان العرب، ص ۴۳

^۲ ملکی اصفهانی، فرهنگ اصطلاحات اصول، ص ۷۷

^۳ نساء ۳۶

^۴ عنکبوت ۸

برخی از امور وجوب تعبدی دارند و با جعل شارع واجب شده اند مانند قضای نماز و روزه و حج پدر و مادر یا پدر بنا بر اختلاف فقها در این مورد بر پسر بزرگ و پرداخت دیون و واجبات مالی والدین برورثه و تجهیز میت. امام صادق (ع) فرمود: «چه چیزی منع می کند مردی از شما را که احسان کند به پدر و مادرش، زنده باشند یا مرده از طرف آنها نماز بخواند و از طرف آنها صدقه بدهد و از طرف آنها حج کند و از طرف آنها روزه بگیرد و آنچه انجام داده از آن آنها باشد و مانند آنها را هم به خود او بدهند» روایت شریفه در بردارنده مصادیقی از احسان به والدین مانند صدقه حج، روزه از جانب والدین است. خداوند ثواب این اعمال را به والدین می دهد.

کلام فقها: فقها قضای نماز و روزه و حج پدر و یا پدر و مادر را بر پسر بزرگ تر واجب می دانند. با توجه به فتوای همه فقها بر وجوب قضای نماز پدر بر پسر بزرگتر می توان بر این مطلب ادعای اجماع فی الجمله کرد. اصل وجوب اجماعی است، ولی در محدوده آن اختلافاتی وجود دارد. برای مثال پدری که از روی عصیان و نافرمانی ترک عبادت کرده باشد به فتوای برخی فقها قضای عبادتش واجب نیست.

۲-۹ ادای دین و بدهکاری والدین

پرداخت دیون پدر و مادر از اصل ترکه و قبل از تقسیم ارث بر فرزند واجب است. اگر ترکه برای ادای دین کافی نباشد و فرزند کمبود آن را از مال خود بپردازد، نوعی احسان به پدر و مادر بعد از مرگ آنان به شمار می رود. ترک این واجب در روایات به عنوان عاق بعد از مرگ نامیده شده است و به عنوان کفاره گناه فرزند در رعایت نکردن حقوق والدین در زمان حیاتشان محسوب خواهد شد و خداوند فرزند را جزء نیکوکاران قرار می دهد. امام باقر(ع) می فرماید: «اگر بنده نسبت به پدر و مادر در زمان حیاتشان نیکوکار است، ولی بعد از مرگ آنان بدهکاری آنها را ادا نکند و برای آنها استغفار نکند خداوند او را از افراد عاق و آزاردهنده به والدین قرار می دهد و اگر در زمان حیاتشان آنان را آزار دهد و به آنها نیکی نکند، ولی پس بعد از مرگشان بدهکاری آنان را بپردازد و برایشان استغفار نماید خداوند عزوجل او را نیکوکار قرار می دهد» امام باقر(ع) درباره بنده ای که در زمان حیات والدین

^۱. طبرسی، مکارم الاخلاق، ص ۳۲

^۲. مجلسی، بحار الانوار، ج ۲، ص ۳۲۱

نسبت به آنان نیکوکار بوده، می فرماید: «بعد از مرگ آنان ادای دین و بدهکاریشان بر فرزندان واجب است». کلام امام اعم است از اینکه ترکه برای پرداخت دیون کفایت کند یا نکند و شامل هر دو می شود. در صورت عدم کفایت، ترکه فرزندان در حال قدرت مالی باید بدهکاری را از مال خود بپردازد.

۳-۹ طلب مغفرت برای والدین

یکی از وظایف مهم فرزندان در قبال پدر و مادر بعد از مرگ آنها دعای خیر و طلب مغفرت برای آنهاست. در آیه شریفه امر به طلب رحمت برای والدین شده است و «بگو پروردگارا همانگونه که آنها مرا در کوچکی تربیت کردند، مشمول رحمتشان قرار ده» در روایت امام صادق (ع) قرائت قرآن از مصحف سبب تخفیف عذاب والدین شمرده شده است، حتی اگر کافر باشند.^۱ از مجموعه ادله ای که در این باب وارد شده است، می توان استفاده کرد که ارتباط فرزندان با والدین با مرگ آنان از بین نخواهد رفت. دستورات شارع بر وجوب اهتمام به امر آنان حتی بعد از وفاتشان است. در مواردی که شک در وجوب باشد طبق دستور شارع بنا بر وجوب فعل گذاشته می شود.

۱۰- اطاعت از پدر و مادر

احسان به پدر و مادر مطلق و بدون هیچ قید و شرطی لازم است اما وجوب اطاعت آنان مقید و محدود به این است که متعلق امر آنها معصیت خدا نباشد. برخی فقها قدر متیقن از وجوب اطاعت پدر و مادر را تا جایی می دانند که نافرمانی فرزندان موجب آزار و عقوبت آنان شود. موارد دیگر محل تأمل و اشکال واقع شده است. وجوب اطاعت خدا پیامبر (ص) و امامان (ع) مطلق و شامل همه امرها و نهی های ایشان است، ولی در دیگر موارد مانند اطاعت از پدر و مادر به عدم معصیت، مقید است. بنابراین، اطاعت از آنان در گناه جایز نیست. اعمال و رفتار انسان مکلف باید در محدوده شرع و طبق قوانین دینی باشد. در رابطه با تمام افعال انسان، احکام و قوانینی از سوی شارع جعل شده است. احکام تکلیفی شامل واجبات، مستحبات، حرام، مکروه و مباح می شود. اگر والدین از فرزندان انجام دادن کاری را بخواهند که شارع آن را حرام کرده است اطاعت از آنان جایز نیست مثل اینکه امر به شرکت

^۱. مجلسی، بحارالانوار، ج ۲، ص ۳۲۲

^۲. اسراء ۲۴

^۳. مجلسی، بحارالانوار، ج ۲، ص ۳۲۰

در جلسه گناه یا بی حجابی یا قتل انسان بی گناه کنند. اطاعت از والدین در انجام امری که از نظر دین مباح شمرده شده، واجب است. برای مثال از فرزندشان بخواهند که ورزش کند.^۱

راه کارهای فرهنگ سازی ارتباط بین فرزندان با پدر و مادر

بعد از شناخت مبانی غنی اسلام در ارتباط والدین و فرزندان برای حل معضلات خانوادگی باید برای پیاده کردن آن در متن زندگی گام برداشت مهمترین مسئله فرهنگ سازی است که از کانال های مختلف قابل اجراست مانند خانواده، رسانه نهادهای مرتبط با خانواده مثل مهد کودک، آموزش و پرورش پدر و مادر اولین و مهمترین الگو برای فرزندان هستند توحید محوری در همه اعمال تقویت مبانی دینی ارائه الگوی عملی برای فرزندان با احسان پدر و مادر به والدین خود ایجاد رابطه انس و اظهار محبت و عطف بین پدر و مادر و بین والدین و فرزندان توکل به خدا، صداقت، تفاهم، قناعت و ساده زیستی امید در همه مراحل، زندگی صبر در برابر ناملایمات زندگی اموری هستند که انسان را یاری می کنند. بعد از پدر و مادر مربیان در مهد کودک می توانند برخی رفتارهای درست را به صورت ساده و با زبان کودکان در قالب شعر یا داستان به خردسالان یاددهند، مانند دوست داشتن پدر و مادر گوش کردن حرفشان اجازه گرفتن برای انجام برخی کارها در مدرسه نحوه رفتار و سخنان معلمین تأثیر شگفتی بر دانش آموزان دارد و الگوپذیری زیادی از آنان دارند تذکرات معلمین گرمی به دانش آموزان در قالب شعر داستان و ... همچنین قراردادن معارف اسلامی در متون درسی مختلف به شکل جذاب و زیبا از کارهای ضروری در این زمینه است.^۲ همچنین رسانه و فضای مجازی از عوامل تأثیر گذار قوی در فرهنگ مردم است جایگزین کردن فرهنگ اسلامی به جای برخی رفتارها که ناشی از رسوخ فرهنگ غربی در جامعه است به تصویر کشیدن رفتارهای صحیح بین پدر و مادر و والدین و فرزندان مانند حفظ احترام متقابل، لحن صحیح، گفتار اهمیت به حرف پدر و مادر، برجسته کردن کارهای شایسته نشان دادن فضای سنتی، خانواده نشان ندادن مستقل زیستن فرزندان به ویژه دختران براساس شیوه غربی پرهیز از نقش های اصلی برای انسان های بد رفتار و خلافکار و موارد دیگر.

^۱. قائمی، زمینه تربیت، ص ۴۵

^۲. طوسی، فقه امامیه، ص ۳۴

نتیجه گیری

یکی از مشکلات اصلی خانواده ها ، تعارضات و درگیری های بین والدین و فرزندان است. والدین انتظارشان این است که فرزندان، مطیع و فرمانبردار آنها باشند لذا با استقلال طلبی های بیش از اندازه فرزندان مخالفت می کنند و کمتر به آنها اجازه می دهند که مستقل عمل کنند. اختلاف بین نسل ها واقعیتی است که همیشه وجود داشته، حتی اگر پدر و مادرهای ما روزگار جوانی شان را به یاد بیاورند، قطعاً صحنه هایی از مشاجرات و اختلافاتی که با پدر و مادرهایشان داشته اند، در ذهن شان تداعی می کند. این اختلافات را اگر چه نمی توان به کلی از بین برد، اما می توان با شناخت وظایف خویش تا حدودی آن را کاهش داد. اگر والدین وظایف خویش را بدانند و سعی کنند پدر و مادر خوبی برای فرزندان شان باشند و هم چنان فرزندان نیز بکوشند اخلاق اسلامی را مراعات کنند و فرزند خوبی برای پدر و مادر شان باشند، فضای مسالمت آمیز و مطلوبی در خانواده ایجاد می شود. به عبارتی دیگر، شناخت مبانی ارتباطی درون خانواده برای دستیابی به خانواده مطلوب از دیدگاه اسلام ضروری است. به کمک مبانی فقهی و اخلاقی می توان ارتباطات خانوادگی را اصلاح کرد. در آموزه های دینی، تعالیمی برای چگونگی رابطه فرزندان با والدین مشاهده می شود. خدامحوری در همه امور و در این ارتباطات مهمترین نقش را ایفا می کند. مبناهای فقهی روابط فرزندان با پدر و مادر شامل این موارد می شود: احسان به والدین شامل: احسان در حال حیات شامل احترام، ادب، مشورت، مراقبت در کهنسالی و رفع حوائج ضروری، وجوب نفقه، احسان بعد از مرگ شامل: انجام قضای نماز و روزه و حج و ادای دین و بدهکاری و وصیت والدین، وجوب اطاعت از پدر و مادر، اطاعت از آنان مقید به عدم مخالفت با شرع است.

فهرست منابع و مآخذ

*قران کریم

- ۱- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول عن آل الرسول، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۰۴
- ۲- ابن منظور، ابوالفضل، لسان العرب، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۴
- ۳- پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، قم، صبا، ۱۳۸۷
- ۴- تمیمی آمدی، عبدالواحد، غررالحکم و دررالکلم، قم، اسلامی، ۱۴۱۰
- ۵- حجتی، محمدباقر، اسلام و تعلیم و تربیت، قم، اسلامی، ۱۳۸۸
- ۶- خراسانی، محمدکاظم، کفایه الاصول، قم، موسسه نشر اسلامی، ۱۴۲۲
- ۷- سعدی ابوجیب، قاموس فقهی، دمشق، دارالفکر، ۱۴۰۸
- ۸- طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، قم، موسسه نشر اسلامی، ۱۴۲۲
- ۹- طوسی، ابوجعفر، فقه امامیه، تهران، مکتب مرتضویه، ۱۳۸۷
- ۱۰- قائمی، علی، زمینه تربیت، قم، بوستان، ۱۳۷۸
- ۱۱- کلینی رازی، محمدبن یعقوب، اصول کافی، قم، اسلامی، ۱۴۰۷
- ۱۲- مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، قم، اسلامی، ۱۴۰۵
- ۱۳- ملکی اصفهانی، مجتبی، فرهنگ اصلاحات اصول، قم، مصطفی، ۱۳۷۹
- ۱۴- نراقی، محمد مهدی، جامع السعادات، بی جا، علمی، ۱۳۷۷
- ۱۵- نراقی، محمد مهدی، رسائل و مسائل، بی جا، علمی، ۱۳۷۷
- ۱۶- نوری، محمدبن حسن، مستدرک الوسائل، قم، مصطفی، ۱۳۷۵